

Ett reportage i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, 4 oktober 1952

”Välkommen på Dal” står det på vägskylten när man hunnit ett stycke utanför Vänersborg. Det är en inskription, som nog observerats av turister i tusenden, ty Dalsland är numera ett livligt frekventerat mål för sommarens färder. Många har utbrustit i lovord över det Norrland i miniatyr som utbreder sig i norra delen av landskapet; man låter sig långsamt föras mellan knarrande slussportar på Dalslands kanal eller under lövvalven kring akvedukten och man åker på vindlande vägar över skogklädda höjder och ser smala sjöstråk blänka till där nere i dalarna.

Det där är ”Turistdal”, och det börjar någonstans norr om Mellerud. Det som ligger söder därom är inte så uppskattat. Det är det släta, flacka landskap, som rättfärdigar prepositionen ”på” när vägskylten säger sitt välkommen. Lerdal eller Slättdal säger man om man vill vara artig och belevad, men annars heter det av ålder ”Gordal”, och vad man än anser om det namnet så är det förmodligen inte menat som någon komplimang. Frändefors, Brålanda, Erikstad! Vägen går rak över slätten där en och annan löv-dunge bildar avbrott i den platta enformigheten. Det är bördigt och det är kanske vackert, om man ser det ur nyttans synvinkel, men en turist tycker nog sällan att det är mycket att hurra för.

Men då glömmer man det landskap som ligger innanför slättens leråkrar, den västligaste delen av södra Dalsland, landet bortom de båda Hästefjordssjöarna mot gränsen till Lane Ryr, den fordom illa beryktade gränsbygden mot Bohuslän. Det är ett omfattande område av milsvida skogar och mossar, som inte ligger i turisternas väg. Men det kan vara värt ett besök. Man finner inga sensationer, inga märkvärdiga sevärdheter, det är ett landskap som är både genuint svenskt och genuint dalsländskt.

Det är inte så länge sedan man kunde kalla det en verklig avkrok, en helt undangömd bygd med över milen till kyrka och järnvägsstation. I bussarnas tidevarv ser det inte ut på det sättet. Men allt fortfarande är denna landsända förbluffande starkt präglad av gammaldags rofylldhet. Typiskt höga dalslandsgårdar i två våningar ligger inbäddade i höstens lövprakt. Än kan man möta knarrande hästkärror som drar fram på den slingrande landsvägen mot Sivikan, och träffar man en resenär på landsvägen kan man tryggt säga goddag även om man aldrig sett honom förut. Det har varit sed, kanske längre än på andra håll i landet. Men man kan nöja sig med att nicka samtidigt, ty längre brukar inte den äkta dalbons hälsning sträcka sig på färdevägen. Stannar man och pratar litet mer så får man höra den mest genuina dialekten i Västsverige, de surrande i-ljuden och de märkliga betoningarna.

Vill man ha samtalsämne så räcker det med att tala om Hästefjorden, den stora sjön, som man här och var ser skymta från vägen. Det räcker en god stund och man får säkert både historia och synpunkter på nuets problem.

Hästefjorden var också det stora samtalsämnet när bygdens folk samlades till ett möte i Vänersborg på höstkanten under landshövding Richters ordförandeskap (Min kommentar: landshövding i Älvsborgs län 1949–1954) teknisk sakkunskap. Frågan är nämligen om man skall sänka sjön igen. De skulle vara ett väldigt och kostnadskrävande företag, men så skulle man också få över 1 000 hektar åkerjord och stora förbättringar av de domäner som redan tidigare erövrats från sjön. Det skulle kunna bli första klassens sockerbetsjord och det är inte underligt om en del av strandägarna känner sig lockade av projektet. Dalbon, som vi hejdar vid landsvägskanten är kanske mer betänksam. Han vet hur det var med sänkningen i ”farfars” tid,

och han undrar kanske vad man skall med all den nya jorden till, när det är så svårt att få arbetskraft till den jord man redan har. Han gör sina kommentarer med dalbons sedvanliga försiktighet och eftertänksamhet. En äkta dalbo uttrycker sig nämligen sällan rakt på sak. Han tar det vackert; han säger inte att det är varmt utan gör en formulering om att ”i da ä de inte vidare kallt”. Då har han sagt sin mening och har ryggen fri åt alla håll om så skulle behövas. Därför är han också begrundande när det gäller Hästefjords-projektet. Men det är i alla fall tydligt att frågan sysselsätter hans fantasi och att den är ett stående samtalsämne i bygden. Och det är inte så underligt, eftersom dess invånare väl praktiskt taget är uppfödda med berättelser om den stora sjösänkningen på 1860-talet. Den var ett för sin tid gigantiskt företag. Sjön uppdelades i två hälfter, tvärs genom skogar och moras sprängdes eller grävdes kilometerlånga kanaler och man vann så småningom mark för flera nya gårdar.

— Hästefjorden har överhuvud taget spelat en stor roll i landskapets historia, menar handlanden Ingvar Joelsson i Lönnebergshage, hemvårdsintresserad Frändeforsbo och nitisk samlare av alla gamla hästefjordsminnen. Det var tack vare sjön som den mycket tidiga bebyggelsen i dessa delar av landet kunde komma till stånd — hästefjordsyxoma är ju ett av de äldsta fornfynd som finns i landet.

Det var sjön som räddade undan svält och nöd eftersom den gav rika fiskevatten. Det finns nu (Min kommentar: 1952) levande personer som kan vittna om hur torkad braxen och gädda klarat livsmedelsproblemet när det blivit dåligt med jordbruket.

Det var svåra tider i bygden på 1800-talet, innan emigrationen öppnade den stora säkerhetsventil som släppte i väg en procentuellt större del av landskapets invånare än på något annat håll i Sverige, möjligen med undantag för Öland och vissa delar av Småland. Folkökningen tilltog, gårdarna styckades mer och mer och torpställena växte som svampar ur jorden. Det var då man med begärelse började titta på de låglänta stränderna kring sjön, som dessutom ofta svämmade över och ställde till besvärligheter för strandägarna. Man började undra om den inte skulle kunna sänkas.

Det där var ett problem som tålde att tänka på. Sjön var nämligen inte bara till förfång, den gav också den enda användbara kommunikationsleden ut mot centralare bygder. Vägarna sattes inte i stånd förrän mot slutet av 1800-talet och vid förra seklets början var de helt enkelt urusla. Det finns många nu halvt bortglömda ortnamn som vittnar om hur vägarna tedde sig: Griseknytt, Hö vältan, Skams stoveknut, Nålsögat och Onda Dyt. Men över sjön kom man fram. De högstemmiga hästefjordsbåtama, som hade en alldeles speciell typ, bar folket över den milsvida sjön till Frändefors, antingen det gällde handel, begravingar eller bröllop. Och på vintern körde man över isen. Det var alltså saker att tänka på och man tänker ordentligt i den bygden.

De första försöken att sänka sjön har inte lämnat många synbara minnen efter sig. De skedde redan i början av 1800-talet, kanske på 1840-talet och brukar omnämnas som böndernas sänkning. Man försökte ta sig igenom den låga bergtröskeln Hälleforsen vid nuvarande östra Hästefjorden för att få bättre avlopp för vattnet. Går man där i dag finner man inte många minnen av experimentet — några söndersprängda stenar och några borrhål i berggrunden. Men det var berggrunden. Men det var nog ändå ett märkligt företag för sin tid och i varje fall har det efterlämnat en rad mer eller mindre sannolika historier.

När gubben med ämbaren kom till Vänersborg hade han en polis som övervakade hans rastande på torget så att ingen skulle komma i närheten av det farliga ämnet.

Att "Sjöråa", som hon heter i södra Dalsland skulle bli förargad var ju tämligen naturligt. Prästen själv hade sett henne tvätta fötterna i Hälleforsen, så några egentliga tvivel om damens existens var det inte. Att hon kunde ställa till med trassel fick man vara beredd på när man ämnade börja borra och skjuta.

— "Men det fanns andra, mera reella svårigheter också", säger Ingvar Joelsson. Gamlingarna berättar än i dag att det var ont om borrstål på den tiden. Därför fick ett par betrodda bönder ge sig i väg till Värmland, till fots eller till häst, för att skaffa detta nödvändiga material. Men vägarna var osäkra och brännvinet flödade på gästgivargårdarna, så gubbarna fick sy in stålbitarna i kläderna för att oskadda klara sig hem. En ungefär lika märklig historia finns det om sprängoljan, det vill säga nitroglycerinet — fast den berättelsen lär val hänföra sig till det senare sänkingsföretaget, eftersom nitroglycerin knappast användes på 40-talet. Sprängoljan hämtades i trä-ämbar i Skövde och bars med ok ända till Hästefjorden. När gubben med ämbaren kom till Vänersborg hade han en polis som övervakade hans rastande på torget så att ingen skulle komma i närheten av det farliga ämnet.

Den där historien finns för övrigt i olika versioner. I en av dem har händelsen utsmyckats med den extra detaljen att sprängoljebäraren bara fick gå om nätterna och hålla sig vid sidan av landsvägen. På själva vägen kunde han lätt bli ofredad och komma i slagsmål, och hur det då gått med sprängoljan är inte så gott att veta. Sanna eller inte sanna, visar i alla fall historierna vilka besvärligheter man hade och om hur sjösänkningen genom decennierna spökat i folkfantasin och det lokala traditionsmaterial.

Böndernas egna sjösänkingsförsök torde emellertid tämligen snart ha kommit av sig. Resurserna räckte inte och Hästefjorden låg där den låg med färjställen och omgivande sankmarker. År 1864 hade man emellertid kommit längre både i den ekonomiska och den tekniska utvecklingen. Major Ferdinand Palm på Forsane herrgård — numera skyddshem — var

troligen den som på nytt satte fart i de gamla planerna. Intressenterna samlades på Dykällans gästgivargård och bildade där 1864 Hästefjordens sjösänkingsföretag, som äger bestånd än i dag. De drivande krafterna blev de båda bröderna Mikael och Karl Koch, som köpt mark kring sjön.

Nu fanns det ekonomiska resurser och man presterade också en omsorgsfull planläggning innan arbetet sattes i gång. Den första åtgärden var troligen att åstadkomma en kanal från Hälleforsen ned mot Forsane och vidare ut i Frändeforsån. På vissa sträckor fanns det redan förut en naturlig å, men den måste fördjupas och göras mera vattenförande. Det var ett för sin tid mycket stort företag med åtskilliga hundra meters sprängning genom bergen. Man gick igenom en bergtröskel vid Hälleforsen och slutade med en bred och djup sprängning strax uppströms Forsane kvarn, där bygdens tusenkonstnär Olof Olsson, "Olle Petters Ola", byggde den ännu kvarstående fina valvbron över den nya kanalen.

Sedan fanns det fritt utflöde och allt eftersom kanalen öppnades började vattnet så småningom strömma bort. Hästefjorden delades i två hälfter — Västra och Östra Hästefjorden precis som det ser ut än i dag. Mellan båda sjöarna finns ett omfattande system av dikningar plus en spikrak bergkanal, som drar tvärs igenom skogen under ett tätt lövvalv.

Men det hade sina besvärligheter också på 1860-talet.

— Det fanns, berättar Ingvar Joelsson, en arbetsledare som hette Danielsson och som blev utsatt för sjö-råas attacker. Han avvisade henne och följderna lät inte vänta på sig — det blev stora ras i kanalen och en del av arbetet blev ogjort. Gubbarna samlades hos gästgivaren på Dykällan och begrundade situationen. Men det ska ha funnits en smålänning med i samlingen som hade det första dragspel som var synligt i de här bygderna, ett sådant där enradigt magdeburgerspel med klaffar och grejor. Det spelade han på och muntrade upp kamraterna och smädade dem för deras vidskeplighet. Och så kom man då igång igen. Det var säkert en av de allra största sjösänkningar, som någonsin gjorts i Sverige.

Det blev nya gårdar på det nyvunna området mellan de båda sjöarna. Men gamlingarna har också kunnat berätta om hur eländigt det till att börja med såg ut med alla de väldiga gyttjebankarna. Sjön var inte att känna igen längre och inte dög den som kyrkväg heller.

Under de första decennierna bidade Hästefjorden tiden för sin revansch. De närmaste åren efter sjösänkningen gav det erövrade området rika skördar. Men marken torkade ut och sänkte sig, vattnet började åter tränga fram och på det sättet fick man ett evighetsarbete med invallningar och diken, till slut utrustade med ångpumpverk för att hålla vattnet borta. Så fortgick det inemot sekelskiftet, men då hade man också nått slutet av de stora skördarnas tid. Bröderna Koch fick lämna sitt stora företag med ringa eller ingen vinst. Deras egendomar såldes, och sjögräset trängde fram där det under några årtionden varit odlad jord. År 1904 utredde man möjligheterna för en ny sjösänkning men det rätta intresset fanns inte utan saken ställdes på framtiden.

Det finns nu levande personer som kan vittna om hur torkad braxen och gädda klarat livsmedelsproblemet när det blivit dåligt med jordbruket.

Först nu har man på allvar börjat ta upp planerna igen och nu är det väl närmast statsmakternas intresse som blir utslagsgivande. Ty att det blir fråga om en miljonaffär var man fullt på det klara med vid mötet i Vänersborg. Majoriteten av markägarna är nog pigga på att sätta i gång men det finns också mera kritiska röster.

En klarblå höstdag i denna stilla bygd är en upplevelse att minnas. 73-åringen Emanuel Olsson kommer dragande med ett väldigt lass ängshö på en kärra upp mot Lönnebergshage. Han är den siste innehavaren av en båt av gammal hästefjordsmodell. Han har själv byggt den och använder den när han skördar hö på holmarna ute i sjön. Det blir två meter höga lass i båten men den är stadig i alla fall, ty det är precis samma typ som fraktade bönderna över till kyrkan på den tiden när de båda sjöarna var en. Det är gammal havsbotten med lera och snäckkor som man går på när man kommit ut ur skogskanten och ser den avlägsna konturen av Kroppefjäll, mäktig och blå långt i fjärran över vassbankar och dymarker. Långt uppe i skogen kan man se var sjön gick fram förr i världen.

Något av en holländsk exteriör har Hästefjords gård med diken och invallningar

Gårdarna ligger stilla och tysta i solskenet. Marken vid Hästefjords egendom ser ut som ett holländskt landskap med halvt igenvuxna kanaler vid vars sidor hästarna går och betar. Här arbetade ett litet pumpverk för att hålla vattnet borta.

På Binäs kan man bese ett ovanligt vackert gårdsarkiv av tegel som en gång byggdes av den gamle gårdsinnehavaren Anders Andersson till förvar av allehanda kartor och handlingar som berörde sänkning på 60-talet. Holmens kanal, som förbinder de båda sjöarna, drar sitt långa blanka streck genom skogen. Det är inte så ofta det kommer vägfarande åt det hållet men om de gör det får de en liten sevärdhet att titta på när de står på bron och ser hur det ljusbruna vattnet försvinner bort under lövvalvet.

Valvbron vid Forsane

En vandring från Forsanebron upp mot Hälleforsen är också en promenad rätt in i det förgångna. Den djupaste ro vilar över till hälften nedrasade stenpartier i kanalen och mossbelupna rösen vid dess sidor. I dybankarna vid åns sidor ser man kräftorna sitta på lur tills de skräms bort när det kommer människor trampande på den mjuka strandkanten. Rönnar och alar kryper allt längre ut

över stenskanterna och det mörka vattnet får genom lövverket fläckar av solen precis som blanka slantar.

Nu är den stora frågan om lugnet åter skall brytas och dynamiten börja dåna längs kanalsträndema. Den frågan diskuteras varhelst en Frändeforsbo hoppar av sin cykel för att ta en pratstund med de mötande, på kalasen och över disken i Ingvar Joelssons kombinerade affär och postkontor. Det gäller att räkna och planera. Sjøråa behöver man dessbättre inte ta några hänsyn till den här gången och inte sjöns användbarhet som färdeväg heller.